

Гребінченко В.Я.

Західне Поділля на початку Другої світової війни

Територія сучасного Поділля напередодні Другої світової війни входила до складу Польщі та СРСР. Територія Поділля включає в себе сучасні Вінницьку, Хмельницьку, частину Тернопільської, Черкаської, Одеської та Житомирської областей.

Метою статті є дослідження процесу “радянізації” населення Західного Поділля на початку Другої світової війни.

Фактично долю України вирішували керівники Німеччини та СРСР, які на міжнародній арені напередодні війни виступали як союзники. У секретних угодах між Москвою та Берліном передбачався новий переділ Європи і було зрозуміло, що жодна із сторін не зупиниться на досягнутому, прагнучи нових завоювань. Західна Україна, потрапивши згідно із таємними протоколами радянсько-німецьких угод 1939 р. у сферу інтересів СРСР, була того ж року приєднана до Радянської України. До цієї території входили й західні землі Поділля.

17 вересня 1939 року війська Київського та Білоруського особливих військових округів отримали наказ перейти кордон, завдавши удару по польським частинам. 25–28 вересня війська досягли передбаченого рубежу, що проходив по рікам Західний Буг і Сан. На шляху просування військ неодноразово зустрічалися розрізнені вогнища опору, які склалися із польських формувань, жандармів. Вони швидко придушувалися в ході збройних сутичок. Основна частина польських військ цілими частинами і з’єднаннями здавалися у полон. Так, Українським фронтом (КОВО) у період із 17 вересня по 2 жовтня 1939 року було роззброєно 392334 чол., у тому числі 16723 офіцери¹. У кількох місцях мали місце сутички із

німецькими військами, які порушували визначену раніше лінію окупації Польщі.

Вступ частин Червоної армії на територію Тернопільщини відзначався певною неузгодженістю. Із доповідної записки заступника народного комісара внутрішніх справ СРСР комісара держбезпеки 3 рангу Меркулова і наркома внутрішніх справ УРСР народного комісара держбезпеки 3 ранга Серова від 19 вересня 1939 р. видно, що оперативні частини НКВС на території Західного Поділля змушені були збирати велику кількість зброї та боеприпасів.

У Тернополі частинами РСЧА була розбита в'язниця, всі ув'язнені звільнені, всі документи знищені. Частину колишніх ув'язнених вдалося повернути до в'язниці. Мали місце спроби розкрадання складів, запобігти яким вдалося тільки після виставлення охорони. Через відсутність армійського командування у Тернополі, військові частини, що безперервно йдуть до Львова, не знали, де знаходяться їх штаби. Призначений комендантом міста майор М. С. Вербицький цілий день не мав у своєму розпорядженні жодної людини, тому питаннями охорони полонених займалися оперативні групи НКВС. Коменданту було запропоновано взяти у своє розпорядження якусь військову частину, яка проходила містом, для наведення порядку. Солдати та офіцери польської армії добровільно цілими групами здавалися у полон, на вулицях залишено велику кількість автомашин.

Вночі з 18 на 19 вересня 1939 р. пролунало кілька пострілів з дахів та вікон будинків. Солдати РСЧА у паніці почали безладну стрілянину у відповідь. Невідомі особи кинули кілька гранат. За ніч стрілянина поновлювалася кілька разів.

19 вересня, коли частини РСЧА залишили місто, знову почалася стрілянина. Для наведення порядку був затриманий батальйон піхоти з артилерією, що проходив містом. Працівники оперативних груп НКВС відзначали безлад серед частин РСЧА. Вони наголошували, що для підтримання порядку у великих містах потрібно виділяти більше праців-

ників НКВС, ніж передбачалося раніше. Армійські частини, займаючи місто, повинні залишати в ньому відповідних гарнізон, брати на себе відповідальність за полонених².

Завдання ж згадуваних оперативних груп НКВС були зовсім іншими. Вони повинні були, спираючись на виділений окремий батальйон спецвійськ та частини регулярної армії, відразу створювати тимчасові владні структури, до складу яких обов'язково включалися керівники оперативних груп НКВС. Оперативні групи НКВС повинні були проводити наступні заходи:

- негайно займати всі заклади зв'язку: телеграф, телефон, радіостанції, радіовузли, пошту, поставивши на чолі цих органів надійних людей;
- зайняти приміщення державних і приватних банків, казначейств та сховищ державних і громадських цінностей, забезпечуючи їх зберігання;
- надавати допомогу політвідділам армій і прикомандированим до них працівникам по негайному захопленні типографій, редакцій газет, складів паперу і у налагодженні видання газет;
- негайно захопити всі державні архіви, в першу чергу, архіви жандармерії і філіалів 2-го відділу генштабу (експозитур, пляцувок — органів розвідки і контррозвідки Польщі);
- заарештовувати найбільш реакційних представників місцевої поліції, жандармерії, прикордонної охорони і філіалів 2-го відділу генштабу, воевод та їх найближчих помічників, керівників контрреволюційних партій, активних учасників білогвардійських, емігрантських монархічних організацій БРП³, РОВС⁴;
- займати в'язниці, перевіряти весь склад ув'язнених. Всіх заарештованих за революційну та іншу антиурядову роботу звільняти, використовуючи ці заходи для проведен-

ня політроботи серед населення. Організувати нову тюремну адміністрацію із надійних людей на чолі з одним із працівників НКВС, забезпечивши суворий режим утримання ув'язнених;

- розпочинати слідство по справам ув'язнених учасників контрреволюційних організацій з метою викриття підпільних контрреволюційних організацій, груп, осіб, які ставлять за мету проведення диверсій, терору, контрреволюційного саботажу. Особи, вина яких у організації політичних ексцесів і відкритих контрреволюційних виступів встановлена слідством, повинні негайно заарештовуватися;
- вживати заходів по виявленню і арешту агентів — провокаторів жандармерії, політичної поліції і філіалів 2-го відділу генштабу, використовуючи для цього виявлені архіви;
- забезпечувати чітку організацію охорони громадського порядку. Організувати надійну охорону електричних станцій, водогонів, продовольчих складів, елеваторів і сховищ пального. Організувати боротьбу із грабунками, бандитизмом, спекуляцією. Організувати роботу по протипожежній охороні, призначивши начальниками пожежних команд надійних людей. Провести реєстрацію і вилучення у всього цивільного населення вогнепальної зброї (нарізної), вибухових речовин і радіоприймачів;
- уникати конфіскації продовольства і фуражу у населення. Необхідний фураж і продовольство потрібно купувати у населення за готівку у радянських карбованцях, оголосивши населенню, що вартість (курс) карбованця дорівнює вартості (курсу) золотого⁵.

Звертає на себе увагу ставлення радянських військово-службовців до полонених польськими військами солдатів вермахту. Відповідно до розпорядження Л. Берії від 20 вересня

1939 р. всіх захоплених німецьких полонених потрібно було звільнити, надавши їм транспорт для повернення до своїх військових частин або належало надати їм можливість звернутися до німецького посольства⁶.

Після вдалого завершення чергового поділу Польщі тепер вся територія Поділля опинилася під радянською владою. Показово, що новообрані вже за радянської влади Народні Збори постановили просити Верховну Раду СРСР прийняти край саме до СРСР, а вже потім включити до складу УРСР. Збори прийняли рішення про конфіскацію поміщицьких і монастирських земель, про націоналізацію банків і великої промисловості. 14 листопада 1939 р. Західна Україна була офіційно прийнята до складу Української РСР.

Оцінка цієї події у вітчизняній історіографії позитивна, оскільки вона стала реальним кроком на шляху соборності українських земель. Ставлення ж населення України було неоднозначним. Мешканці східної частини України безумовно підтримували возз'єднання українських земель.

Українці, що жили на приєднаних землях спочатку досить схвально ставилися до входження до складу Радянської України. Однак, сподівання на покращення свого життя через деякий час змінилися розчаруванням у політиці радянської влади, передусім економічній.

Радянські урядовці, що отримали завдання сприяти встановленню радянської влади на території західноукраїнських земель, поводили себе не як на власній території, яка була возз'єднана з іншою частиною України, а як завойованій території, більшість мешканців якої "...не розуміла переваг радянської системи". Так, місцеве населення звикло до можливості без особливих проблем придбати товари першої необхідності. Їх відсутність в установах радянської торгівлі, взагалі товарний голод призводили до поширення контрабандного ввезення необхідних речей із-за кордону⁷.

Утвердження радянських порядків проводилося жорсткими адміністративно-командними методами, відбувся

процес уніфікації державного ладу, управління економікою, соціально-політичною і культурною сферами, Західна Україна була втягнута у підготовку до нової великомасштабної війни проти капіталістичних країн. На цю територію стали перекидати великі контингенти Червоної Армії, почалося будівництво військових споруд.

Свідомість багатьох мешканців Західної України, і в тому числі Західного Поділля, не була готова до сприйняття радянської моделі економіки, до безоплатної праці на новобудовах військового призначення, до насильницької колективізації.

Будівництво нових промислових підприємств безумовно позитивно відбилося на загальному економічному розвитку цієї території. Однак, у період їх спорудження це не завжди викликало бажаний ентузіазм місцевих жителів через радянську систему централізованого перерозподілу матеріальних благ, коли вони не бачили швидкого поліпшення свого повсякденного життя. Крім того, не слід забувати, що після початку Другої світової війни перевага надавалася військовим галузям промисловості, тому рівень життя людей в усіх районах СРСР залишався порівняно низьким.

Рівень же життя мешканців Західної Поділля після приєднання значно понизився, люди вже не могли вільно вести господарство в умовах ринку. Руйнувалися усталені традиції і звичаї. Особливо постраждали у матеріальному плані ті, хто мав різноманітні приватні підприємства. Нерідко конфісковувалися навіть дрібні підприємства, невеличкі крамниці та майстерні. Нова влада забирала у колишніх власників навіть будинки. Причому, багато радянських місцевих керівників прагнули збагатитися за рахунок жителів Західної України.

Московське керівництво нехтувало місцевими кадрами та фахівцями. На керівні посади призначалися особи, що прибували зі східних областей і не були готові до роботи в новій місцевості. Все це призводило до численних конфліктів. Почалися активні пошуки “ворогів народу”.

З точки зору вищих радянських посадовців для населення Західного Поділля як і всієї Західної України були характерними наступні риси. По-перше, люди, які проживали на цій території звикли до панування ринкових відносин у економіці. По-друге, наявність великої кількості селян, що призвичаїлися займатися господарством одноосібно і не мали бажання працювати у колгоспах. Дрібновласницька ідеологія, що панувала тут, була однією з головних перепон на шляху до втілення у життя радянської моделі соціалізму з її великими колективними господарствами і націоналізацією землі.

По-третє, майже поголівна релігійність. Релігійних діячів сприймали як посередників між богом та людьми. Причому, релігійні настрої панували не лише серед селян, а й серед робітників та інтелігенції. До того ж, на західних землях України, які тривалий час були складовою Польської держави, спостерігалася ворожнеча між українцями та поляками⁸.

Серйозною проблемою для радянських військових частин на території приєднаної частини України були біженці, що прагнули перейти новий радянсько-німецький кордон. У більшості випадків порушниками кордону, що приходили з Німеччини були особи, що мали постійне місце проживання на німецькій території, але не бажали там залишатися. З німецького боку кордон намагалися переходити також євреї, яких німці примусово виганяли на радянську територію. Частина біженців приходили із Угорщини у пошуках роботи або порятунку від переслідування. Причому, із настанням зими селяни тікали цілими селами по замерзлих річках. Переходили кордон цілими сім'ями, з малими дітьми, не маючи засобів для харчування.

У прикордонних містах накопичилося також багато людей, що мали постійне місце проживання на території Німеччини і чекали організованої відправки на німецьку територію. Значна частина з них проживали до початку війни на території сучасної Тернопільської області. Так, у Перемишлі на 28 жовтня 1939 р. скупчилося 11000 чол., які чекали відправки

до Німеччини. Під час переходу до СРСР було затримано на кордоні із Німеччиною — 5731 чол., на кордоні із Угорщиною — 733 чол., на кордоні із Румунією — 618 чол. Затримка вирішення питання із Німеччиною про обмін біженцями сприяла прагненню цих людей перейти кордон нелегально. Велике скупчення біженців у прикордонних містах створює загрозу епідемічних захворювань, житлову кризу, нестачу продуктів харчування, завантажує прикордонні частини.

Начальник прикордонних військ НКВС Київського округу комдив Осокін пропонував направляти біженців після відповідної перевірки у райони, де була потреба у робочій силі⁹. А заступник народного комісара внутрішніх справ УРСР капітан держбезпеки Горлінський наголошував, що варто створити спеціальні табори для біженців поблизу розташування штабів загонів і використати оперативні групи НКВС для ретельної перевірки біженців, обліку всіх, хто прибув із-за кордону, для виявлення ворожих шпигунів і розвідників.

На захоплених землях Західного Поділля відразу ж почалися масові арешти польських військовослужбовців. В основному заарештовували офіцерів вищого та середнього командного складу. На березень 1940 р. у таборах для військовополонених НКВС СРСР і у в'язницях західних областей України та Білорусії утримувалися 14736 колишніх польських офіцерів, поліцейських, жандармів, з них 295 генералів, полковників та підполковників, 2080 майорів і капітанів¹⁰. Сім'ї колишніх польських офіцерів, репресованих радянською владою, підлягали виселенню на 10 років до Казахстану. Орієнтовно загальна кількість цих сімей сягала 76–100 тисяч чол.¹¹

Поступово радянська влада перейшла до депортації населення Західної України. Сім'ї, які перебували у таборах НКВС для військовополонених та в'язницях Західної України, переселялися у Казахстан на 10 років. Біженці, які виявили бажання проживати у Німеччині, але не були прийняті

німецьким урядом, переселялися у північні райони СРСР для розселення у спецпоселеннях з використанням їх на заготівлі лісу.

Депортацію негативно сприймали не тільки особи, яких примусово переселяли, а й мешканці території, куди здійснювалося переселення. Останні як правило негативно відгукувалися на адресу прибулих, оскільки були нерідко зобов'язані “допомагати” розташуватися їм на новому місці за рахунок місцевої влади.

Крім того, на стосунках негативно відбивалося загалом різне сприйняття економічної дійсності в СРСР мешканців східної та західної частин України, відмінності в культурі. Нерідко прибулих сприймали не як українців, а як поляків. Політика, яку проводили по відношенню до українського населення польські пани, не сприяла налагодженню дружніх відносин між цими націями.

Особливо були поширені протиріччя між представниками різних релігійних напрямків. До того ж частина мешканців Західної України на той час вже встигла повоювати із східними українцями, які були у складі російської армії під час Першої світової війни. Всі ці обставини наклали свій відбиток на стосунки між мешканцями різних частин України. У цих стосунках ще довго мала місце певна настороженість.

На початку 1940 р. Західне Поділля перетворилося на величезний полігон. Саме тут зосереджувалися армії, що мали завдати удару по території фашистської Німеччини. Перед початком війни на території Поділля швидкими темпами будувалися різноманітні об'єкти військового призначення. Місцеве населення залучалося до цих робіт у порядку трудової повинності і повинно було використовувати на будівництві свій інструмент та тяглову силу. На території Тернопільської області планувалося збудувати 36 військових аеродромів, на території Кам'янець-Подільської — 37, Житомирської — 17, Вінницької — 27¹².

На Поділлі будувалися також склади боєприпасів. На території Тернопільської області у 1941 році їх планувалося збудувати 11, Кам'янець-Подільської — 17, Житомирської — 11, Вінницької — 18¹³. Примусове залучення населення до будівництва нерідко сприймалося негативно, особливо коли люди були відірвані від виконання робіт на власній земельній ділянці або використовували свою худобу на будівництві.

У передвоєнні роки проходив процес переведення армії з територіально-кадрової комплектації на кадрову. Було різко збільшено кількість військових навчальних закладів, розширено різного роду курси по оволодінню військовою справою. У першу чергу, увага приділялася володінню стрілецькою зброєю, стройовій підготовці та ідеологічній роботі на основі “Короткого курсу історії ВКП(б)”. У 1940 році лише у гуртках Тсоавіахіму на Вінниччині військовою справою оволодівали понад 120 тис. чол., на Кам'яниччині — 103,5 тис. Систематично проводилися “тижні оборони”, спортивні змагання. Однак, загалом рівень військової підготовки такого типу залишався на низькому рівні. Селяни відривалися від економічної діяльності, а замість того, отримували непривабливу перспективу вивчати зброю. Постановою Вінницького бюро обкому КП(б)У було запропоновано райкомам домогтися організації хат оборони при кожному колгоспі, перетворивши їх на центри проведення підготовки до війни¹⁴.

У листі учасників наради активу хат оборони Хмільницького району говорилося про його зобов'язання щодо подальшого вдосконалення військової підготовки. Так, було взято наступні зобов'язання, що свідчать про підготовку населення країни до масштабних бойових дій: у кожній хаті оборони створити гуртки по підготовці ворошилівських стрільців, гуртки гранатометників і штикового бою, зв'язку та топографії¹⁵. При хатах оборони створювалися навіть танкові екіпажі запасу¹⁶.

На частини території Поділля ситуація перед початком війни була ускладнена нестачею продуктів харчування. Внаслідок неврожаю у 1940 році та наявності недоліків у організації роботи у колгоспах Теофіпольського, Ляховецького та Плужанського районів Кам'янець-Подільської області мали місце перебої із забезпеченням населення хлібом і навіть голод. По Теофіпольському району колгоспники с. Колісець отримували по 300 г хліба, с. Чулгузово — 350 г, с. Святець — від 300 до 700 г, с. Шибіно — від 470 до 650 г на трудовдень. Районні і обласні організації реальних заходів, що допомогли б вирішити питання із забезпеченням хлібом, не вживали. Внаслідок цього з метою придбання хліба у районах західних областей України велика кількість людей намагалася подолати зону загородження. Так, на ділянці 20 Славутського прикордонного загону у травні 1941 року було затримано 1040 чол., які були переважно мешканцями Теофіпольського району.

На початок радянсько-німецької війни на території західних областей УРСР було утворено 2866 колгоспів, у яких нараховувалося 205140 селянських дворів, що складало лише 14,5 % від кількості всіх селянських господарств цих областей¹⁷. Насильницька колективізація сільського господарства Західної України і Західного Поділля зокрема, викликала величезне невдоволення у місцевого населення.

За часів панування більшовиків на Поділлі практично зник з ужитку національний український одяг¹⁸. Населення України жило, у порівнянні із мешканцями Європи, надзвичайно бідно, і люди не мали можливості придбати такий одяг, який вони хотіли. В умовах відсутності власної національної держави, значна кількість українців, особливо на території східної частини України, взагалі не переймалася проблемою створення Української держави. Доля українських земель залежала від балансу інтересів різних, у першу чергу, великих держав і від співвідношення сил, які могли ці інтереси обстоювати.

Потрібно зазначити, що прагнення до національної незалежності знаходили свою опору в основному серед інтелігенції у містах Західної України, а селяни мало цікавилися політикою. Селяни чекали, перш за все, покращень у соціальній сфері і їх мало цікавило, яка влада поліпшить їх матеріальне становище.

У східній частині України через десятиліття нещадного знищення національної самосвідомості народу, терору і перманентного голоду, ліквідації українських лідерів, інтелігенції, економічно незалежного селянства, більшовикам вдалося приборкати українське населення. Західну частину України, після подій вересня–листопада 1939 р., теж чекала жорстоке впровадження сталінської моделі соціалізму — примусова колективізації, депортації, політичний та економічний терор тощо. Тому не дивно, що з початком 22 червня 1941 р. наступного етапу Другої світової війни значна частина населення Західної України, в тому числі і Західного Поділля, сприймала німецькі війська як визволителів від “більшовизму”.

Примітки:

¹ Россия и СССР в войнах XX века: Статистическое исследование. – М., 2001. – С. 184.

² Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сб. док. – Т.1. – Кн.1. – М., 1995. – С.89–90.

³ “Братство російської правди” — білогвардійська антирадянська організація, що існувала у період з 1921 по 1940 рр., готувала і засилала на територію СРСР на гроші і за вказівкою розвідок іноземних держав свою агентуру із шпигунськими, диверсійними та терористичними завданнями. Центр організації, що мав назву “Верховне коло” розташовувався у Парижі, потім у Берліні, Литві та Фінляндії. Його очолював племінник останнього російського царя — Романов Микита Олександрович. До складу центру входили отаман П. Н. Краснов, князь А. П. Лівен. БРП мало школи для підготовки агенти, а його філіали знаходилися у Фінляндії, Латвії, Польщі, Франції, Югославії, Англії, Маньчжурії, Японії, Кореї. У 1940 р. ця організація розпалася.

⁴ “Російський фашистський союз” — білоемігрантська антирадянська організація, створена у 1926 р. у Маньчжурії. З 1933 р. його діяльність проводилася під керівництвом і на гроші японської, а з 1935 р. і німецької розвідок. З 1936 р. РФС закидав у СРСР не тільки агентів-одинаків, а й озброєні групи терористів та диверсантів.

⁵ Там само. — С. 79–81.

⁶ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сб. док. — Т. 1. — Кн. 1. — М., 1995. — С. 91.

⁷ Центральний державний архів громадських об’єднань (*далі* — ЦДАГО України). — Ф. 1, оп. 20, спр. 7386. — Арк. 101.

⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 1, спр. 664. — Арк. 38–39.

⁹ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сб. док. — Т. 1. — Кн. 1. — М., 1995. — С. 114–115.

¹⁰ Там само. — С. 153–154.

¹¹ Там само. — С. 165.

¹² ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 16, спр. 23. — Арк. 31.

¹³ Там само. — Спр. 23. — Арк. 135.

¹⁴ Державний архів Вінницької області (*далі* — ДАВО). — Ф. 136, оп. 6, спр. 953. — Арк. 40.

¹⁵ Там само. — Арк. 18.

¹⁶ Там само. — Арк. 19.

¹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 1, спр. 788. — Арк. 135.

¹⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. — Ф. КМФ – 8, оп. 1, спр. 38. — Арк. 62–65.

Котляр Ю.В.

Миколаївщина в перші місяці Великої Вітчизняної війни (червень–серпень 1941 р.)

Дослідження Великої Вітчизняної війни займає зараз одне з провідних місць в наукових працях з історії Миколаївщини. Особливо цей процес посилюється на початку ХХІ ст., коли були оприлюднені дослідження М. Шитюка, Є. Горбунова, Ю. Котляра¹, а також узагальнююча колективна монографія “Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941–1944”². Хоча публікації, що вийшли в цей період також мають